

UTRDBENA ARHITEKTURA 16. STOLETJA V SLOVENIJI

IVAN KOMELJ

Stavbne spomenike 16. stoletja na Slovenskem še vedno premalo poznamo in enako bi lahko še z večjo upravičenostjo rekli tudi za tedanje arhivsko gradivo. Pisani viri so lahko hkrati dragocena oporišča za analizo določenega stavbnega spomenika, z ohranjenimi in neohranjenimi spomeniki vred pa tudi dokaz za izredno bogato stavbno produkcijo 16. stoletja. Pri prvi orientaciji pa se bomo zadovoljili kar s še vedno nepogrešljivim Valvasorjem za Kranjsko in s Vischerjem za Štajersko.¹ Oba dokumentirata stanje gradov pred veliko barokizacijo v začetku 18. stoletja in sta vsaj v risbi ponekod ohranila tudi podobo naših gradov, kakršna je bila še v 16. stoletju. Dragoceno gradivo je tudi Pieronijeva mapa načrtov in utrditvenih predlogov;² na nekaterih naših gradovih in mestih uporabljeni principi utrdbene, to pot že samostojne trdnjavske arhitekture, pomenijo s teoretske in praktične strani dragocen repertoar utrdbenih stavbnih oblik v začetku 17. stol.

Izbrano spomeniško gradivo, ki sem ga uporabil za tale oris, že samo dovolj osvetljuje poglobitna načela spremenjenih programskih osnov in formalnih členov v razvoju **utrdbenih stavbnih oblik**. Ostane pa za zdaj še vedno nenačeto vprašanje stavbnega razvoja z gledišča likovnih form. Zaradi prvenstveno utilitarnih programskih izhodišč profane in grajske arhitekture posebej takega poizkusa tudi ne bi tvegali. V cerkveni arhitekturi je namreč prostor skoraj nespremenljiva programska konstanta, profana pa računa vselej na spremembo programskih osnov. V začetku razkasan prostor se pri sakralni arhitekturi postopno združuje v enotno, idealno zbirno dvorano. Pri profani pa nastajajo nove stavbne naloge, ki diferencirajo tlorisno ploskev, kopičijo pa namenu različne stavbne sestavine ali celo porajajo nove, kar posebne stavbne tipe. V tej zvezi so poučni predvsem gradovi. Srednjeveški grad je stanovanje in utrdba hkrati. Vendar se posamezne grajske sestavine diferencirajo po namenu in privzemajo še nove dodatke. V tej luči je še posebej zanimivo 16. stol. To je prelomno obdobje in pomeni tudi v razvoju grajske arhitekture tisti mejnik, ki dokončno izvede, čeprav še ne povsod, dosledno razločevanje med utrdbo in stanovanjem: na eni strani se uveljavlja trdnjava, na drugi pa dvorec. Vendar pa je pri nas grajska arhitektura 16. stol. še vedno ujeta v medsebojno sožitje obeh sestavin, čeprav so zahteve časa bolj naklonjene utrdbi kot stanovanju. Vendar so bolj številni primerki strnjene razvoja grajske arhitekture kot enotnih konceptov. Čeprav so

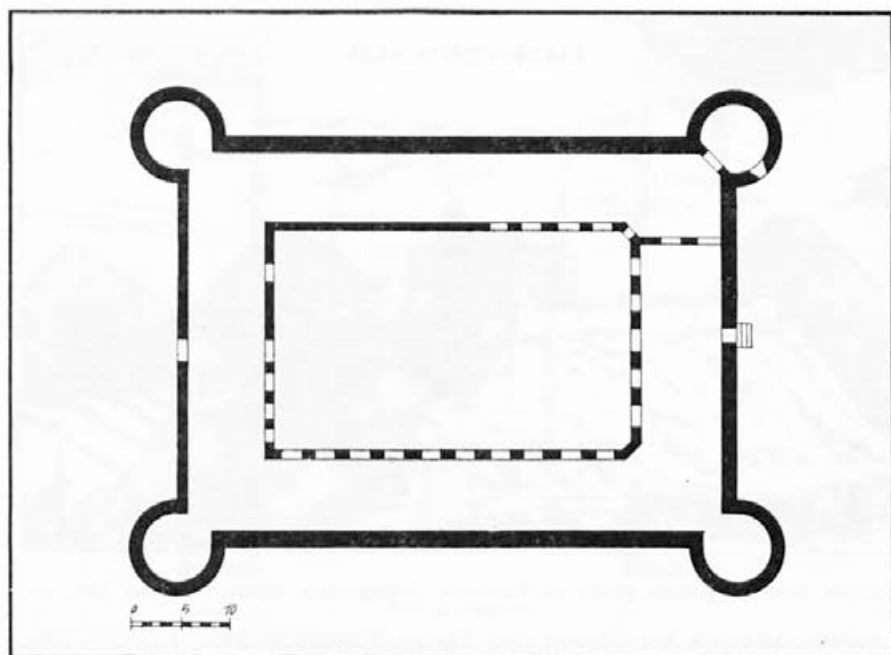
nove zasnove v manjšini, so tako pri teh kot pri gradovih s strnjanimi razvojem razvojne tendence tako močne, da lahko z njimi opredelimo kar nov stavbni tip in z njim označimo tudi posebnosti renesančne arhitekture 16. stol. Ker imamo v manjši meri opraviti s povsem enotnimi zasnovami, bomo morali spregovoriti tudi o aplikacijah ali adicijah renesančnih utrdbenih principov. Opreti se bomo morali večkrat predvsem na tendence razvoja kot celostne realizacije. V 16. stol. opazujemo tudi v primerjavi z nalogami sakralne arhitekture, da programske naloge naraščajo in da zavestno reprezentativne zahteve prevladujejo nad zgolj utilitarnimi. Ne glede na postopno naraščanje likovnih vrednosti na grajski arhitekturi in kljub tendencam postopnega uravnovešenja med sakralnimi, profanimi ali utilitarnimi sestavinami bom vendarle poizkusil označiti grajsko arhitekturo kot stilno enoten pojav, čeprav je njen razvoj kontinuiran.

Romanski grad v naših skromnih razmerah večkrat ne preraste obsega enega samega stolpa, sezidanega navadno na nerazčlenjeni talni ploskvi. Tudi bogatejše, tako imenovane »kastelne« zasnove s stolpom, palacijem in obzidjem ohranjajo kljub rahlo stopnjevani silueti na zunaj videz strnjene kubične gmote; edino pri stolpu, ki je ločen od palacija, imamo opravka s posameznimi, vendar v osnovi še vedno predvsem kubičnimi, kompaktnimi gmotami.

Gotski grad nastopa v že diferenciranem tlorisu. Tloris se je povečal; sprva še zadržana silhueta se je razgibala, strnjene stavbne gmote so se zrahljale, poudarjen je vertikalizem. Obzidje z obzidnimi, ogelnimi in ven pomaknjenimi vhodnimi stolpi in pomoli prav tako prispevajo k videzu razgibane stavbne gmote.

Renesančna podoba gradu vzbuja v nasprotju z gotsko vtis masivne plastike, ki je zaradi zleknjenosti stavbe še bolj potencirana. Namesto vitkih gotskih stolpov nastopijo nizki, ki ponavadi ne presegajo višine kurtine. Zunanja podoba ima tako pri povsem enotnih zasnovah kot tudi pri kasnejši starejši arhitekturi dodanih renesančnih delih videz k tlom pritisnjene mase s plastičnim in tektonskim poudarkom, ki ga podčrtuje še linija krožno profiliranega zidnega venca med poševnim pritličjem in zgornjim zravnanim delom, ki ga v začetku sekajo le vertikalne reže zidne krone, kasneje pa ga sklepa iz stene izstopajoči konzolni venec. V primerjavi z romanskimi ali gotskimi proporci je propore renesančnega obzidja in obzidnih stolpov nizek. Umirjeno in zleknjeno maso poudarja pri novih zasnovah tudi izbira terena, ki išče predvsem ravno lego v dolini. V primerih, ko so utrjevali predvsem stare grajske položaje in stare grajske arhitekture, so formalno renesančne oblike stolpov in obzidja v resnici le aplicirali na že obstoječi ali le delno korigirani tloris. Zunanja podoba v renesansi predelanega gradu pri nas še naprej ohranja slikoviti videz srednjeveškega gradu. Večkrat je to posledica višinske grajske lege, pa tudi starejše stavbne tradicije, ki je tudi inovacija renesančnih oblik ni mogla preglasiti.³

Splošno je znano, da poznogotsko stavbarstvo zori tudi v profani arhitekturi v novo, ki je blizu renesančnemu pojmovanju. Vendar strnjeni razvoj od romanike pa do renesanse pretrga nasilna intervencija, ki za krajši čas zavre oblikovanje stanovanjskih grajskih delov in poudarja

Sl. 29. Vipavski križ; tloris gradu; prva polovica 16. stol.
Vipavski križ; Grundriss des Schlosses; erste Hälfte des 16. Jahrhunderts

predvsem utrdbene sestavine. Zunanja vzmet, ki je to sprožila, so bili v prvi vrsti turški vpadi. Najprej je bila pomembna in vzpodbudna akcija posameznih plemiških rodbin, kasneje pa tudi deželnih stanov in države. Brez tega posredovanja si prvih nastopov renesančne utrdbene arhitekture pri nas sploh ne bi mogli zamisliti. To nam potrjuje že obsežen seznam arhitektov in vojnih inženirjev z italijanskimi imeni.⁴ Videti je, da so bili italijanski arhitekti in vojni inženirji v precejšnji meri kos vsem utrdbenim nalogam vse do Češke, Slovaške, Poljske in celo Rusije; na Ogrskem pa so se že prej udomačili na kraljevskem budimskem dvoru, kjer so opravljali tudi naročila za neutrdbeno arhitekturo.⁵ Kako in v kakšni meri se je lahko novi stil udomačil tudi v naših krajih, je drugo vprašanje. Čas je bil prekratko odmerjen, da bi stil, ki ga je k nam sprva priklicala le utrdbeni nujna, lahko postal tudi življenjska potreba ali celo moda. Gotika je bila v stavbarstvu še vedno trdoživa, in sicer ne samo v sakralni, marveč tudi v profani arhitekturi. Še vedno je bila pričujoča, čeprav je nastopala tu pa tam že modificirana z novimi utrdbenimi principi vse do konca 16. stol. Srečamo je npr. celo pri taki akciji, kot je bila utrditveni gradu **Otočca** na Krki v II. pol. 16. stol.,⁶ kjer so se odločili za tradicionalne gotske forme ne glede na to, da je zasnova gradu po Villedandersovi prezidavi bila kar »renesančna«. Podobno je tudi z obzidjem razsežnega kompleksa gradu **Pobrežje** v Beli krajini⁷, ki je v osnovi še vedno tradicionalno, kljub temu da gre že za popolnoma novo uveljavitev

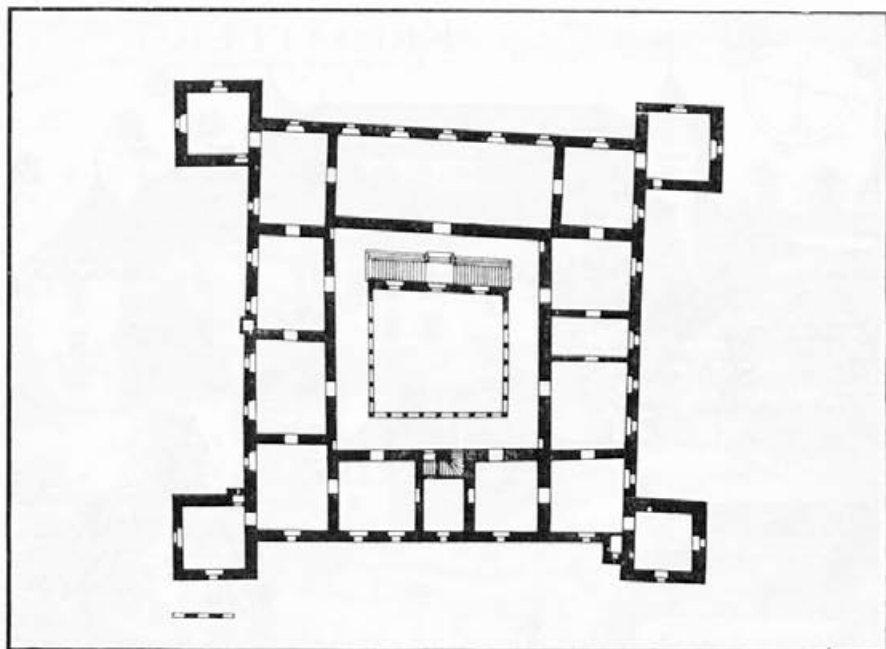
Sl. 30. Sevnica, podoba gradu po Vischerju, Topographia Ducatus Styriae, 1681; po sredini 16. stol.

Sevnica; Abbildung des Schlosses nach Vischer, Topographia Ducatus Styriae, 1681; nach Mitte des 16. Jahrhunderts

utrdbenih principov in uporabo nizkih, kar renesančnih stolpov. Tudi pri utrdbah na **Žužemberku**, **Turjaku**, **Lemberku** in **Rihemberku** se renesančni utrdbeni principi in renesančne forme mešajo s poznogotskimi. Dvojnost takega stilnega sožitja nam kaže tudi grad v **Škofji Loki** z renesančno utrditvijo.⁸

Do 15. stol. je grad kot zidana fortifikacija in hkrati stanovanje lahko kljuboval vsem manjšim in neorganiziranim oboroženim napadom. Od začetka 15. stol., ko so v večji meri uporabljali strelno orožje, se je pričela majati tudi trdnost gradu. Zato se, če je potrebno, romansko obzidje gotizira ali nastaja celo novo z vhodnim in z obzidnimi ogelnimi stolpi. Reaktivirajo tudi stare obrambne jarke ali pa kopljejo nove. Obzidje se pomakne celo na drugo stran jarka, zato pa pred novim obzidjem izkopljejo še en jarek. Večina naših gradov dobi šele v tem času svoja prva obzidja. Gotski utrdbeni principi se potemtakem lahko v večji meri uveljavijo šele v času, ko gotika kot stilni pojav polagoma že odmira. Nove aktualne naloge, predvsem utrdbenega značaja, ne postanejo samo neposredna izhodišča za gotske principe v utrdbi in arhitekturi, marveč so od tedaj, ko se v večji meri pričlenja tudi pri nas v praksi uporabljati strelno orožje in ko splošni principi ne temeljijo več na pasivni, marveč na aktivni obrambi, tudi izhodišče za renesančno utrdbeno arhitekturo.

V Italiji, odkoder so prišli k nam naravnost ali po ovinkih vzori za novo utrdbeno arhitekturo, je bil položaj bistveno drugačen. Za gotsko dobo je značilno flankiranje s stolpi, ki temelji na antični utrdbeni tradiciji, saj so bili antični vzori tako rekoč pri roki. V severni Evropi se vse 15. stol. ohranjajo še vedno gotski proporci obzidja, medtem ko se v

Sl. 31. Krumperk; tloris gradu; po sredini 16. stol.
 Krumperk; Grundriss des Schlosses; nach Mitte des 16. Jahrhunderts

Italiji že zgodaj uveljavi nizko obzidje z masivnimi in trdnimi stolpi. Obzidje ima navadno poševno zidano pritličje, ki ga opasuje venčni zidec. Ta splošno razširjeni obzidni motiv, ki je postal značilen tudi za našo renesančno utrdbeno arhitekturo in celo eden njenih najbolj zgovornih znakov. Tudi v Italiji utrjujejo stare trdnjave, postavljajo pa tudi nove, za katere je osnova pravilni četverokotnik z ogelnimi stolpi. Vpliv fortifikacij italijanskega quattrocenta se sicer v Evropi uveljavlja že od konca 15. stol., vendar ga je splošno razširilo 16. stol., ko so se zaradi stalne turške nevarnosti odprla vrata italijanskim fortifikacijskim pobudam po vsej Evropi na stežaj. Poleg neposrednega deleža italijanskih arhitektov so pomagali razširjati renesančno utrdbeno prakso tudi teoretični spisi.

Od srede 15. stol. so namreč italijanski teoretiki pričeli izdajati teoretske tekste, v katerih obenem s problematiko idealnega mesta in njegove obrambe razpletajo tudi vprašanja novih utrdb. Z neposrednim deležem italijanskih arhitektov, manj pa najbrž s posredovanjem literature, je prišla ideja italijanskih utrdb v češke, slovaške in ogrske pokrajine, v Burgundijo in celo v Anglijo. Gradovi Henrika VIII. ob angleški obali temeljijo na istih renesančnih italijanskih utrdbenih principih.⁹ Eden prvih neitalijanskih teoretikov trdnjavske arhitekture je bil tudi nemški slikar Albrecht Dürer, ki je že leta 1527 razložil v svoji knjigi moderne utrdbene principe,¹⁰ ki so imeli tudi praktične nasledke pri utrjevanju nekaterih gradov ali mest.¹¹

Sl. 32. Krumpperk; podoba gradu po Valvasorju, Die Ehre des Herzogthums Krain, 1689; po sredini 16. stol.

Krumpperk; Abbildung des Schlosses nach Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain, 1689; nach der Mitte des 16. Jahrhunderts

Za slovenske dežele bomo morali šele ugotoviti, če so politični nemiri v zač. 15. stol. vplivali tudi na novo utrjevanje gradov in če je prispevala svoj delež tudi husitska obrambna tehnika.¹² Vsekakor pa so močnejše vplivali na razvoj utrdbene arhitekture vseslovenski punt leta 1515, posredno do neke mere tudi veliki potres leta 1511,¹³ predvsem pa sprva le nadležni in lokalno omejeni turški vpadi, ki so v 2. pol. 15. stol. prerasli v največjo nadlogo prebivalstva in v breme deželnih stanov.¹⁴ Prav ti so tudi odločilno pobudili oblikovanje in razširitev nove utrdbene arhitekture. Najprej so pospešili splošno, na tradicionalnih utrjevalnih principih zasnovano akcijo, ki je šele kasneje povzročila, da se pri realizaciji novih utrdbenih nalog uveljavijo tudi moderni utrdbeni principi na rekonstruiranih ali novih, nalašč postavljenih utrdbah. Te srečamo v okviru gradov, mest ali trgov. Arhitektura številnih **taborov** in **jamskih skrivališč**¹⁵ je nekoliko konservativna. Drži se srednjeveških oblik in je za razvoj sodobnih utrdbenih form malo zanimiva, čeprav realizira povsem nov tip samostojne utrdbe ali jamskega skrivališča. Konservativne oblike so bolj rezultat udomačenega kot pa novega stavbarstva pred inovacijo renesančnih utrdbenih form; porabljali so jih pred časom, ko je prevzela glavno utrjevalno iniciativo država.

Na prehodu iz srednjega veka v novi je vojaška tehnika povzročila korenite spremembe v načinu bojevanja in v vojaški organizaciji. Zato-

Sl. 33. Fužine; podoba gradu po Valvasorju, Die Ehre des Herzogthums Krain, 1689; po prvi četrtini 16. stol.

Fužine; Abbildung des Schlosses nach Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain, 1689; nach dem ersten Viertel des 16. Jahrhunderts

rej ni slučaj, da je obrambo dežele prevzela država in da je proti koncu 16. stol. protiturška obramba notranjih avstrijskih dežel prešla na vojaško organizirano Vojno krajino. Varnost dežele ni bila več stvar privatne iniciative, marveč je postala načrtno vodena akcija. Odkar so turška napadna krdela prvokrat prebrodila Kolpo,¹⁶ je postala aktualna obramba tako ožjega zaledja kot tudi celotne dežele. Že od srede 15. stoletja naprej sledijo dekreti, ki naročajo obvezno utrjevanje mest ali revizijo že obstoječih utrd. Prav zaradi varnosti in boljše obrambe mest je Friderik III. izdal vrsto upravnih aktov, in ker so bile mestne pravice povezane tudi s pravico do obzidja, je mnogo trških naselbin dobilo status mesta in s tem tudi pravico do obzidja.¹⁷ Tudi gradovi so bili v tem času še pomanjkljivo utrjeni. To nam potrjuje obsežni seznam gradov, ki so jih uporni kmetje zavzeli v velikem punktu leta 1515.¹⁸ Večji del teh gradov je po letu 1515 doživel bolj učinkovito, že renesančno utrditev.¹⁹

Pri uvajanju novih renesančnih utrdbenih principov gotovo niso imeli pri nas otipljivejšega vpliva renesančni teoretski traktati, saj so že pred sredo 16. stol., ko so štajerski deželni stanovi poklicalj Luganca Domenica del Lalia, ki ni delal samo za Štajersko, marveč tudi za Hrvatsko,²⁰ nastajali pri nas posamezni primerki renesančnih utrd, ki kažejo predvsem iniciativo fevdalnih rodbin. Ker so turški vpadi neposredno povzročili nove stavbne naloge izrazito fortifikacijskega značaja, ni v tej zvezi brez

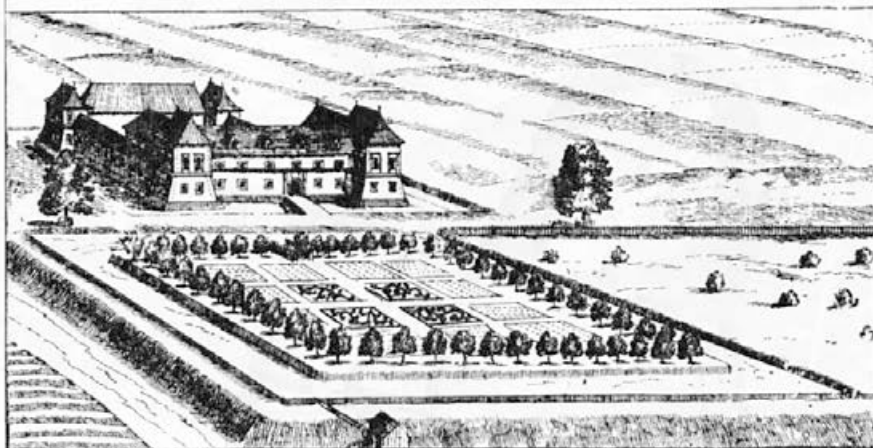
pomena tudi projekt slikarja in renesančnega teoretika Leonarda da Vincija, ki je še pred koncem 15. stol. po naročilu Benetk pripravil načrte za premakljivo dolinsko zaporo, ki upošteva tudi izrabo Vipavske oz. Soške doline.²¹ Turki so namreč pričeli ogrožati tudi celinsko beneško posest s severne strani, in ker so tjakaj vpadali preko slovenskih dežel po že ustaljenih dolinskih poteh, so si Benetke že leta 1417 priskrbele o tem obsežnejše poročilo.²² Tudi Leonardov predlog naj bi Furlanijo varoval pred turškimi vpadi.

Ne glede na to, da ima projekt predvsem hidrografski značaj in da je navidez zelo fantastičen, vendarle kaže moderno renesančno utrdbeno miselnost: pri urejanju novih fortifikacij gre predvsem za strateško presojo in smotrno izrabo zemljišča tako pri celotnih zasnovah kot pri detajlih. Ob koncu 16. stol. doživimo uresničitev podobne zamisli: obramba notranjeavstrijskih dežel naj se pomakne preko ožjih deželnih meja na nalašč za to ustvarjen in vojaško organiziran pas Vojne krajine. Tako organiziran sistem novih trdnjav pa je pripeljal tudi pri nas v dokončno diferenciacijo med stanovanjskimi in utrdbenimi stavbnimi sestavinami grajske arhitekture.

Viri ne poročajo, če so poskusili realizirati Leonardov predlog. Zanimivo pa je, da so postali prav dostopi v Furlanijo preko Krasa in skozi Vipavsko dolino ena najboljše zavarovanih pokrajin. Seveda so pri tem soodločali tudi boji z Benečani.²³ Mimo običajne grajske arhitekture, ki v tem času doživlja večje ali manjše spremembe,²⁴ mestnih utrdb,²⁵ taborov²⁶ in jamskih skrivališč²⁷ je za ta zemljepisni del posebej značilen tip utrdbe v obliki **obzidanega naselja**. Značilni taki primerki so **Šmartno v Brdih, Štanjel in Vipavski križ**. V Ajdovščini pa so kratkomalo reaktivirali tedaj bržkone še popolnoma ohranjeno obzidje rimskega taborišča *Castra ad fluvio frigido*. Obzidne sople so v smislu gotških proporcev kratkomalo nadzidali. Kljub najbližji soseščini z beneško *terro fermo* je tudi arhitektura taborov in utrjenih naselij izrazito tradicionalna, podobno kot arhitektura taborov v širšem zaledju. Edino omembe vredno izjemo pomeni poleg ostanka tabora v Vipavi (Herbersteinov grad) ostanek utrdb v Lokvi pri Divači s popolnoma renesančno pojmovanim okroglim, nizkim stolpom, ki je nastal še pred koncem 15. stoletja. Zato pa je toliko pomembnejša zasnova gradu v **Vipavskem križu**.

Zadnji goriški grof Leonhart je ukazal zidati tabor že leta 1482 pod nadzorstvom Antona della Torre,²⁸ kateremu ga je tudi izročil v varstvo. Če je zasnova gradu že iz tega časa ali pa je nastala šele v dneh po beneški okupaciji v prvem desetletju 16. stoletja,²⁹ niti ni tako važno. Pomembno je predvsem to, da je grad pozidan v obliki, ki je ena prvih svoje vrste pri nas. Gre za pravilen četverkotnik, ki se nekoliko uravnava po obliki terena in ima na vsakem oglu okrogle, nizke stolpe. Grajska gmota je nizka, potlačena, zleknjena, prilepljena na vzhodni del položnega kopca, na katerem je še dovolj prostora za obzidano naselje s cerkvijo na zahodnem koncu.³⁰ Neposredno izhodišče lahko iščemo pri podobnih severnoitalijanskih arhitekturah, ki bodo nekaj desetletij kasneje preoblikovane in našim razmeram prilagojene postale vzor za celo vrsto enotnih ali adaptiranih utrdb na naših tleh. To je tisti tip arhitekture, ki ima neposredne vzore v italijanskem »kastelu« na četverkotni tlorisni

WINTENAV

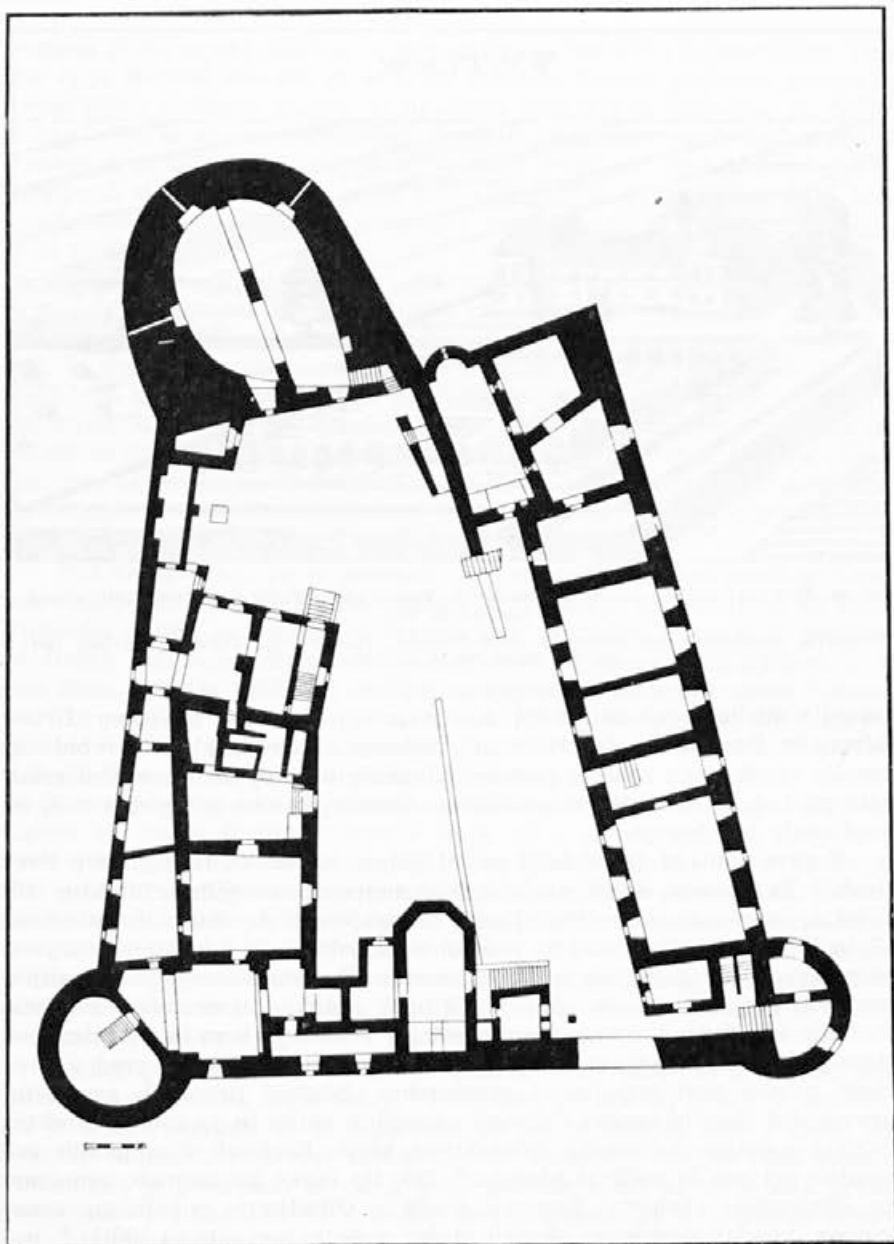

Sl. 34. Betnava; podoba gradu po Vischerju, Topographia Ducatus Styriae, 1631; okrog sredine 16. stol.

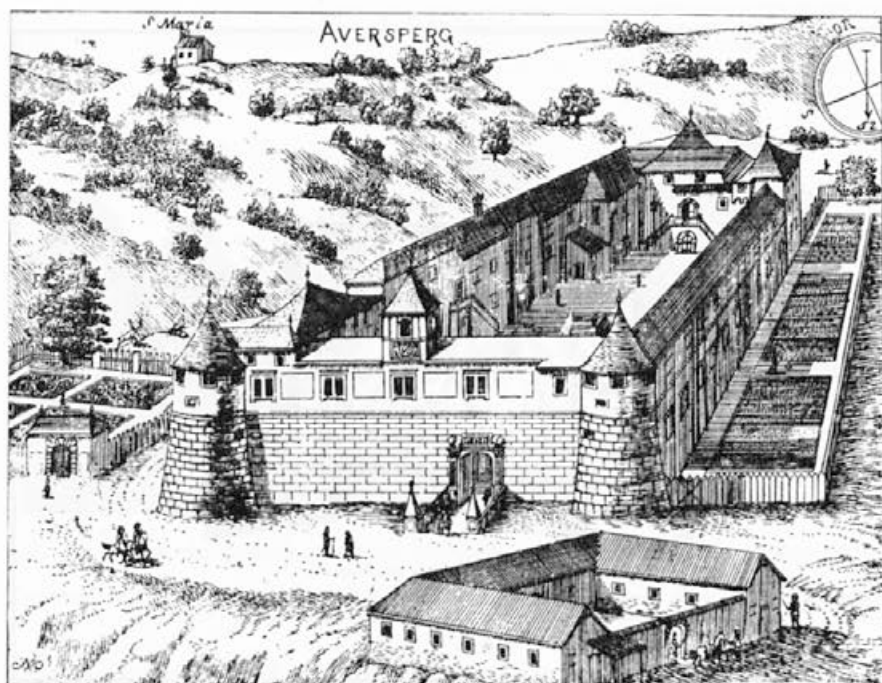
Betnava; Abbildung des Schlosses nach Vischer, Topographia Ducatus Styriae, 1631; um die Mitte des 16. Jahrhunderts

osnovi s štirimi ogelnimi stolpi. Kot najznačilnejše naj navedem: Brancaloneone v Raveni, Imola, Forlì in Avezzano. Tako izdelani stavbni tip izrazito utrdbenega značaja postane izhodišče najprej za renesančni grad, nato pa tudi za novi tip renesančnega dvorca, kar se je zgodilo tudi že pred sredo 16. stoletja.

V prvi polovici 16. stoletja je bil gotovo zasnovan tudi grad v **Brežicah**.²¹ Ta pomeni daleč naokrog eno najpomembnejših arhitektur 16. stoletja, čeprav ga danes doživljamo prilagojenega že okusu in potrebam 17. in 18. stoletja. Na zunaj pa je še ohranil trdnjavski karakter. Trdnjavo so postavili pri spodnjem vstopu v mesto. Tlorisna osnova je potegnjena pravokotnik; na vsakem oglu je okrogel stolp — renesančna rondela. Pritličje je zidano poševno. Monumentalni vhod z jarkom in dvižnim mostom je bil na notranji strani. Na slovenskem Štajerskem je grad v Brežicah gotovo prvi popolnoma renesančno občuteni primerek gradu na pravokotni tlorisni osnovi s štirimi okroglimi stolpi in je gotovo direktni derivat sodobne italijanske arhitekture, ki po Brežicah v podobnih variantah pri nas še večkrat nastopa.³² Tak tip lahko kratkomalo označimo za »štajersko« varianto. Zasnova gradu v **Olimlju** je popolnoma renesančna, vendar nastopajo okrogli stolpi v še konservativni obliki,³³ podobno kot tudi pri gradu v **Leskovcu** na Dolenjskem (Šrajbarski turn). Četverkotno zasnovo s pravokotnimi, kvadratičnimi, rombastimi stolpi kažejo **Brdo** pri Kranju, **Brdo** pri **Lukovici**, **Krumperk**, Fužine pri Ljubljani — sami »kranjski« primerki — in predvsem zasnova gradu **Betnave**, ki je med vsemi najbolj renesančno trdnjavska.³⁴ Pri naštevanju enotno zasnovanih utrdb pa ne smemo prezreti trdnjave v **Kopru** »Castel del Leone«, ki je stala na plitvini pred koprskim mestnim obzidjem. Nasta-

Sl. 35. Turjak; tloris gradu; okrog 1520
Turjak; Grundriss des Schlosses; um 1520

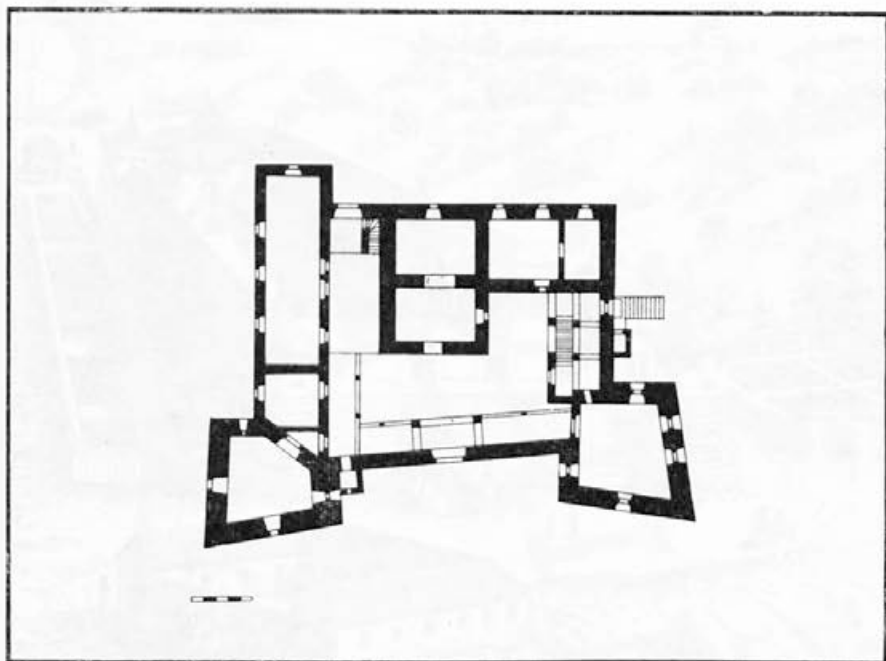

Sl. 36. Turjak; podoba gradu po Valvasorju, Die Ehre des Herzogthums Krain, 1689; okrog 1520

Turjak: Abbildung des Schlosses nach Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain, 1689; um 1520

jala je pod neposrednim vplivom beneške terre ferme in je imela vse značilnosti omenjene arhitekture s poudarjenim utrdbenim značajem: enotna kocka s poševno zidanimi stranicami in z ogelnimi okroglimi stolpi.³⁵

Številnejši pa so primerki adaptiranih gradov, ki le deloma prevzemajo renesančne utrdbene principe. Ena najstarejših in hkrati najpomembnejših adaptacij je prezidava **turjaškega** gradu. Ne glede na to, da so se ohranile starejše stavbne sestavine, gre za docela nov koncept renesančne trdnjave.³⁶ Letnica na grbovni plošči postavlja začetek v leto 1520. Vhodni, proti zahodni strani obrnjeni trakt je v bistvu le obzidje, ki ga v renesančnem smislu flankirata dve rondeli; severno obzidje v manjšem razmiku spremlja ostanek prvotnega romanskega palacija, južno obzidje pa drži naravnost na ostanek prvotnega romanskega zidu s kapelo. Proti vzhodu obrnjeno stranico, ki je bila hkrati najbolj izpostavljena, varuje orjaška bastija. Ta ima vse značilnosti renesančne arhitekture, čeprav ni zidana v poševnini: nizka je in opasana s polkrožnim vencem. Strelne line so prilagojene za strelno orožje: ležeči pravokotnik z navzven razširjenim ostenjem. Prospekt na velikem grbu nam pokaže podobo gradu, kot so jo prvotno zamislili ali kot je morda v tej obliki tudi že stala. Trakt z obema okroglima stopoma in tretji veliki stolp — bastija — na vzhodu sta brez strehe. Nepokrito ploščad spremlja le nizek parapetni zid s strel-

Sl. 37. Gracarjev turn; tloris gradu; prezidava 1533
Gracarjev turn; Grundriss des Schlosses; Umbau 1533

nimi linami. Gre za povsem italijansko trdnjavsko arhitekturo, ki kljub delni prilagoditvi stavbnim ostankom starejšega gradu pomeni razmemoma samostojno rešitev. Sprva bržkone nepokrita arhitektura, brez streh — podobno kot Červený kamen na Slovaškem,³⁷ vrsta trdnjav v Dalmaciji³⁸ ali vzdolž angleške obale³⁹ — kaže na direktni vpliv italijanskega stavbarskega izhodišča. Arhitektura, ki vsaj v prvotni zasnovi datira po napisni plošči v leto 1520, je ena zgodnejših te vrste zunaj italijanske Evrope in so jo kmalu prilagodili našim podnebnim razmeram.

Podobno pomeni tudi poldrugo desetletje mlajša arhitektura **žužemberškega gradu**⁴⁰ do neke mere le prezidavo in razširitev starejšega gradu. Obzidni obroč z renesančnimi okroglimi stolpi se tesno privija ob starejše stavbno jedro in se le na zahodnem delu sprošča in razvije v trikot z izstopajočim stolpom — povsem renesančno pojmovanje! Manj zavarovano stranico varuje jarek. Nizki stolpi so se prvotno zaključevali s konzolnim vencem, med stolpi pa je tekel nizek in terenu prilagojen masiven zid s strelnimi linami, ki ni bistveno presegal višine stolpov. Po oblikah še gotski detajli se mešajo z renesančnimi. Portali in okna so po večini še gotsko oblikovani, čeprav je zasnova gradu vsaj v enem delu že renesančna. Rdeči kapniški kamen, ki ga srečamo tudi v arhitekturnih členih gotsko-renesančne kapele na rihenberškem gradu, pa nas vodi naravnost na Kras, kjer je tak kamen doma;⁴¹ ni izključeno, da so od tamkaj pripeljali posamezne arhitekturne člene in jih nato vgradili v Žužem-

LANDSPERG

Sl. 38. Podčetrtek; podoba gradu po Vischerju, Topographia Ducatus Styriae, 1681; prezidava po sredini 16. stol.

Podčetrtek, Abbildung des Schlosses nach Vischer, Topographia Ducatus Styriae, 1681; Umbau nach der Mitte des 16. Jahrhunderts

berku in na Rihenberk. Renesančna utrditev je Turjak in Žužemberk na zunaj tako spremenila, da ju moramo kljub starejšim stavbnim osnovam prištevati kar k izraziti renesančni arhitekturi. Srednjeveško izročilo ohranja le še položaj in delno upošteva terenske oblike in starejše formalne člene na neutrdbenem delu arhitekture. V isto kategorijo temeljitih prezidav, toda s še srednjeveškim izročilom, lahko postavimo tudi grad **Lemberg** med Dobrno in Vojnikom. Renesančni zidni obroč je prilagojen obliki terena, pristopno stran pa varuje mogočna bastija.⁴²

Poleg takih primerkov, ki so v bistvu že povsem nove koncepcije, nastopa tudi vrsta manjših predelav oziroma dopolnil z novimi renesančnimi principi. Omejil se bom le na take primerke, ki so v primerjavi s srednjeveško utrdbeno arhitekturo za korak naprednejši, in čeprav niso v celoti izpeljani, kažejo vendarle renesančni de¹.ž. Najbolj pogosto nastopa delna adicija reducirane oblike pravilnega četverokotnega tlorisa z dvema okroglima, pravokotnima ali rombastima stolpoma. Tedaj dobi grad dopolnilo z obzidjem in dvema flankirnima stolpoma. Zgovoren primerek take adicije je utrditev **Gracarjevega turna**. Južno stran so utrdili z jarkom, obzidjem in s stolpi.⁴³ Iz druge polovice 16. stoletja je podobna utrditev gradu **Luknje** pri Novem mestu;⁴⁴ tudi tu spremlja z dvema stolpoma flankirano obzidje varovalni jarek. Dodano obzidje na **bizeljskem gradu** in v **Podčetrtku** flankirata dva stolpa, ki pa kažeta že retardirano obliko »štajerske variante« renesančne rondele.

Bolj pogost pa je primer, da staro obzidje dopolnijo z enim ali več renesančnimi stolpi. Značilen je **blejski grad**, ki so ga po potresu l. 1511 ponovno utrdili; tedaj so renesančno, vendar vitko rondelo prilagodili visokemu obzidju. Podobno je tudi s **hmeljniškim** obzidjem, ki sicer v dveh pasovih spremlja prvotno grajsko jedro in je speljano še popolnoma v

srednjeveškem smislu, in kjer poleg gotskih stolpičev nastopa tudi renesančna rondela. Na **rihenberškem** gradu je zunanji pas obzidja najmlajši in je to kljub prilagajanju terenskim oblikam čisto renesančno z nizkimi, v zemljo potisnjenimi okroglimi stolpi.⁴⁵

V nekaterih primerih so grad utrdili le z izstopajočo rondelo, kot na primer na **velenjskem** gradu;⁴⁶ tudi srednjeveški **Kamen** na Gorenjskem je dobil dopolnilo z renesančno bastijo in z manjšim stražnim stolpom nad njo. Mogočna bastija **mariborskega** gradu je sestavni del grajske in mestne utrdbe hkrati.⁴⁷ Na drugi strani pa kaže **Ljubljanski** grad, da se izrazito renesančne utrdbene naprave ne vežejo več na grajsko stavbo, ki ostane v glavnem nedotaknjena, marveč se pomaknejo daleč ven na »šance« in postanejo tako bolj sestavni del mestnih kot grajskih utrdb.

Poleg enotno zasnovanih utrdb, prezidav na srednjeveških arhitekturah ali delne adicije renesančnih utrdbenih naprav poznamo še poseben tip gradu, ki je značilen predvsem za Belo krajino. Gre v temelju za tip utrjenega vojaškega taborišča. Obzidje opasuje razmeroma velik pomerij, ki ne daje zatočišča samo okoliškemu prebivalstvu, marveč služi predvsem vojaški posadki. Jedro take trdnjavske zasnove je ponavadi grad. Ta doživlja, podobno kot vsi gradovi, ponavadi ustrezne spremembe. Za primer smo izbrali grad **Pobrežje** v Beli krajini. Stavba je nizka s poševno zidanimi stenami, ki so na vrhu opremljene z zidno krono. Kasneje so grajsko jedro še dvakrat razširili in na koncu utrdili s štirimi ogelnimi stolpi.⁴⁸ Od prvotnega gradu teče obzidje z obzidnimi stolpi in oklepa razmeroma položno teraso v okljuki nad Kolpo. Z naseljem sta povezana tudi gradova **Kostel** in **Poljane**. Pri teh primerkih ne gre za utrjeno naselje, kot ga srečujemo na Primorskem.

Grad Pobrežje leži nad Kolpo ob najbolj pogosti turški vpadnici, ki jo sodobni vir posebej omenja. Kasneje so grad vključili v obrambni sistem Vojne krajine, ki je prevzela nase vso težo obrambe in potisnila turško nevarnost stran od ožjih meja notranjeavstrijskih dežel. S tem pa se v glavnem konča tudi utrdbeni dejavnost na naših gradovih in mestih, čeprav se je Štajerska še celo drugo polovico 16. in prvo pol. 17. stol. še vedno skrbno utrjevala.⁴⁹ Vendar pomeni konec 16. stol. v glavnem tudi konec načrtnega utrjevanja naših gradov in mest.

Utrdbeni principi in utrdbene naprave pri **mestnih** naselbinah doživljajo podobne spremembe, kot sem jih pokazal na grajski arhitekturi. Tudi tu se utrjevalni principi naslanjajo v prvi vrsti na strateško izrabo razpoložljivega zemljišča, gotski proporci obzidja in stolpov se umikajo renesančnim z nizkimi, zleknjenimi ali kar k tlom pritiskanimi. Sestavni del utrdbenih naprav postane predvsem po 2. pol. 16. stoletja širok jarek z nasipom, ki je kombiniran podobno kot pri samostojnih utrdbah 16. stol. z okopi. Srednjeveške utrdbe dopolnjujejo z istopajočimi ali kar izpostavljenimi bastijami mnogokotne, pravokotne ali okrogle oblike. Večkrat postane grajska arhitektura tudi sestavni del mestnih utrdb, kot smo videli v Mariboru ali v Ljubljani. Zanimiv je zakasneli projekt utrditve **Kostanjevice** na Krki. Pravzaprav gre le za projekt nove trdnjave v mestu, ki po zatrdilu projektanta, vojaškega inženirja Giovannija Pieronija (v cesarski službi), zadostuje za obrambo mesta.⁵⁰ Osnova trdnjave, ki jo lahko izpeljemo iz že omenjenih italijanskih kastelov, je četverkot, kom-

biniran z nasipom, jarkom in s štirimi okopi v vsakem oglu. Do neke mere gre za reducirano obliko idealne »zvezde«, kakršno poznamo v Karlovcu. Projekt za Kostanjevico se ni uresničil kot tudi ne načrt za **Kobarid**. Turška nevarnost se je odmaknila od deželnih meja in turški navalni so posredno ogrožali le še obrobne štajerske dele. Zato ni bilo več potrebno, da bi realizirali Pieronijeve načrte za Ljubljano; tudi ni bila več potrebna nova trdnjava v Kobaridu ali predelava trdnjave v Klužah pri Bovcu. Iz renesančno zasnovane utrdbene arhitekture raste sedaj predvsem stanovanju in reprezentanci namenjen ravninski dvorec, ki je pri nas v obliki pravokotega tlorisa z ogelnimi stolpi znan že v prvi polovici 16. stol. Dvorec takega tipa doživlja kasneje le nebistvene spremembe, ki zadevajo predvsem obliko ogelnih stolpov in njihovih razmerij do traktov. Stolpi, ki so sprva prevzemali nase vso težo obrambe, so se kasneje reducirali v zgolj arhitekturno krasilne sestavine, tak tip grajske arhitekture se je v že dozoreli obliki dvorca poleg skromnejših konceptov ohranil še celo 17. stol. kot vodilni tip grajske arhitekture, ki se je času in stilu ustrezno modificiral. Na drugi strani pa je zgolj utilitarna trdnjava, ko je bila že docela izpeljana diferenciacija med stanovanjem in utrdbo, stagnirala že v prvih desetletjih 17. stol.

Opombe:

Spis je bil sestavljen kot predavanje, zato so v tekstu, ki so ga dopolnjevale tudi slike, odpadle podrobnosti. Ker sestavka za tisk nisem spreminjal, postavljam nekatere podrobnosti, ki bi morale soditi v tekst, na koncu v opombe.

¹ I. W. **Valvasor**, *Topographia Ducatus Carniolae Moderna*, 1679; isti, *Die Ehre des Herzogtums Krain*, 1689, M. **Vischer**, *Topographia Ducatus Styriae*, 1681.

² Med leti 1636 in 1639 je potoval po naših krajih vojni inženir Giovanni **Pieroni**. Po višjem nalogu je študiral stanje gradov in mestnih utrd ter pripravil predloge za moderno utrditev tako zoper Turke kot Benečane. Mapa gradov, mest z načrti in poročili se hrani v DAS. Od slovenskih gradov oz. mest so narisani nekateri tudi z veduto. Pripravil je načrte za Ljubljano, Kostanjevico, Tolmin — Kozlov rob, Kobarid, Bovec in še za Devin, Gorico in Trst.

³ Nizki, zleknjeni so predvsem oni, ki so postavljeni v ravnino in se ne prilagajajo starejšim stavbnim ostankom (Brdo pri Kranju, Brdo pri Lukovici, Fužine in končno še Krumperk, Vipavski križ). Ta zadnji je sicer na vzpetini. Zanimiva je primerjava med Vipavskim križem in Sevnico: trdnjavski značaj arhitekture v Vipavskem križu je v glavnem neizpremenjen. V Sevnici pa so bržkone že od vsega začetka računali na ustrezne modifikacije in se prilagodili značaju starejše arhitekture, ne da bi renesančno tlorisno osnovo dosti spreminjali na račun terena.

⁴ Primerjaj: J. **Wastler**, *Das Kunstleben unter den Herzogen von Steiermark Carl und Ferdinand*, Graz 1897; Enrico **Monpurgo**, *Gli artisti in Austria in predvsem knjigo Dr. Rochus **Kohlbach**, Steirische Baumeister*, Graz, (brez navedbe letnice), ki pa je izšla po simpoziju. Med številnimi superintendenti, vojnimi inženirji, naj omenimo predvsem družino del Lallo (Domenico, Andrea), Francesca Thebalda, Salustia Peruzzija (1570 delal za Ptuj), Giuseppa Vintano, Francesca Marmora, Antonia Pagrata. Zaposleni so bili v Mariboru, Radgoni, Ptuj.

⁵ Primerjaj karto v Leone Andrea **Maggiorotti**, *Architetti e architetture militari*, 1933, II. zvezek, na začetku.

⁶ Primerjaj M. **Mušič**, *Grad Otočec, Varstvo spomenikov VIII*, 1962, str. 22. Sicer pa se nagibam k trditvi, da je obzidje nastalo po letu 1562, potem

ko so na prvotnem severnem kraku obzidja pozidali podaljšek severnega trakta in so pri tem razširjeni grad opasali z novim zidnim obročem. Stolpi ne presegajo višine obzidja, kar je v bistvu renesančni princip, čeprav je obzidje formalno usidrano v srednjeveški tradiciji. Napis na drugem, zahodnem, dvo-riščnem pomolu se bere Manfredo del Costonello fese 1562.

⁷ Sistem obzidja z razširjenim grajskim delom je nastal po letu 1557; značaj okroglih stolpičev je še srednjeveški, edino strelne line so v primerjavi z onimi na Otočcu bolj moderne.

⁸ Vodilna renesančna utrdvena arhitektura je v prvi vrsti trdnjavska, nje-
no genezo izvajamo iz strogih trdnjav, ki računajo predvsem na topovsko orožje, zamudnejša obleganja. Značaj turških vpadov pa ni bil tak in zato, razen na slovensko in hrvaški meji, trdnjave sploh ne nastopajo v pravem smislu. Aktualna je tradicionalna arhitektura, zato tudi naslon na starejše utrdbeno izročilo tudi pri konceptih 16. stoletja.

⁹ B. H. St. J. O'Neill, Castles and Cannon, Oxford 1960; seveda gre v vseh primerih za izrazito trdnjavsko arhitekturo, ki se pri nas ni izrazila, razen v nekaterih sestavinah.

¹⁰ A. Dürer, Etliche Unterricht zur Befestigung der Städte, Schlösser und Flecken, 1527, ponatis 1823. leta.

¹¹ D. Menclová v knjižici Červený kamen, Bratislava 1954, dokazuje neposredni vpliv Dürerjeve teorije na arhitekturo Fuggerjevega gradu Červený kamen na Slovaškem. V končnem sestavku tudi sicer razpravlja o renesančni grajski arhitekturi in je poglavje Pomen stavbe (gradu) v zgodovini arhitekture eno najboljših prispevkov za trdnjavsko arhitekturo 16. stoletja. Zato sem se v svojem sestavku večkrat oprl prav na to knjižico.

¹² D. Menclová, Vliv husitských válek na pozdně gotickou fortifikační architekturo, Umění IX, Praha, 1961, str. 433.

Princip takega »husitskega«
gradu je predvsem zasnovan na utrjenem taborišču, ki izkorišča obrambne ugodnosti zemljišča. Zato je obseg gradov navadno velik. Tak, podoben princip, se je pri nas pojavil v drugi polovici 16. stoletja v Pobrežju, kjer gre tudi za težnjo obvladati teren.

¹³ P. v. Radics, Das grosse Erdbeben in Krain im Jahre 1511, Drittes Jahreshaft des Vereines des K. Landes-Museums, 1862, str. 116. V Ljubljani se je zrušilo 8 stolpov in en del obzidja, nato je potres poškodoval še gradove Kamnik, Smlednik, Škofjo Loko, Trzič, Bled, Gamberk, Turjak.

¹⁴ Pomembni po obsegu in posledicah so bili turški navalni v drugi polovici 15. stoletja. Od leta 1469 do leta 1483 so pridrveli Turki skoraj leto za letom. Glavna vpadna vrata v Slovenijo pa so istrski in notranjski Kras, Bela Krajina, Posavje med Zagrebom in Krškim ter Podravje okoli Ormoža in Ptuja (Kos, Zgodovina Slovencev, 1955, str. 322).

¹⁵ Najpomembnejši, danes še fragmentarno ohranjeni tabori so slikovno dokumentirani: Silen tabor, Košana, Vreme, Dolenja vas pri Senožečah, Vrabče, Tabor nad Črničami, Tabor v Vipavskem križu, Erzelj, Stjak, Kojsko, Cerknica, Logatec, Nadlišek, Lokev, Šmarna gora, Primskovo na Dolenjskem, Repnje, Komenda, Krtina, Loški potok, Zalec, Braslovce.

Jamskih skrivališč je manj, predvsem so na Gorenjskem in Primorskem tako imenovani Šmajdov grad pri Kranju, Gozdašnica nad Žirovnico, morda tudi tako imenovani Hudičev gradič pri Begunjah, Podpeč v Istri, Osp.

¹⁶ Prvikrat so se pojavili Turki l. 1408 in 1411 v okolici Metlike in Črnomlja (Kos, Zgodovina Slovencev, 322).

¹⁷ Friderik III. je ukazal leta 1448 utrditi Ljubljano, 1451 Kamnik, 1463 ponovno Ljubljano. Leta 1478 je izdal kranjskemu plemstvu splošen odlok o utrjevanju mest. Leta 1478 so bili izdani odloki o Višnji gori, Ljubljani in Krškem. Na podoben način so utrjevali tudi Škofjo Loko (prim. Grafenauer, Boj za staro pravdo, str. 42). V prvih letih velikih turških navalov pa je Friderik povzdignil trge Kočevje, Lož, Višnjo goro in Krško v mesta, hoteč s tem ustvariti nove postojanke proti Turkom (po Kosu, o. c. str. 324).

¹⁸ Mehovo, Srajbarski turn, Raka, Rajhenburg, Pilštajn, Brdo, Bizeljsko, Podčetrtek, Podsreda, Rekštajn, Mirna (po Grafenauerju).

¹⁹ Srajbarski turn, Brdo, Bizeljsko, tudi Boštanj.

²⁰ Domenico del Lallo dela v Koprivnici in Varaždinu, sicer pa je cela vrsta superintendentov zaposlena predvsem s hrvaškimi kraji.

²¹ Daljši sestavek je v knjigi Leonardo da Vinci, Istituto geografico de Agostini, Novara, predvsem na strani 474, primerjaj tudi M. Mušič. Naši razgledi.

V tej zvezi pa je zanimiv še nekoliko kasnejši predlog iz leta 1537, da se napravijo nasipi od Mokric do Krasa, da bi Turki ne mogli tako lahko prodreti v deželo (dr. F. Kos, Nekoliko notic o turških vojnah, IMK, III, 1893, str. 137). Tudi v tem primeru gre za že povsem v sodobnem duhu zamišljeno idejo o izrabi zemljišča.

²² Grafenauer, Boj za staro pravdo, str. 44.

²³ To dokazuje trdnjava Vipavski križ, utrditev vile Vipolže v goriških Brdih.

²⁴ 1537 leta naj bi utrdili rihemberški grad, kot je pričala danes izgubljena letnica na vhodnem, renesančnem stolpu; tudi goriški grad so pričeli na novo utrjevati v 16. stoletju, sicer pa so danes starejši gradovi na Primorskem skoraj vsi v razvalinah.

²⁵ Predvsem v Gorici, medtem ko obmorski mesti Koper, Piran izdajata drugačen tip obzidja kot celinska mesta. Piransko je še izrazito srednjeveško z visokimi stolpi.

²⁶ Tabor nad Črničami, Vrabče, tabor v Vipavskem križu, ki se kasneje razširi na celotno tržno območje.

²⁷ Že omenjeno jamsko skrivališče v Podpeči s stražnim okroglim stolpom, skrivališče nad Ospom.

²⁸ S. Rutar, Pokrežena grofija Goriška in Gradiščanska, Slovenska zemlja I. str. 128.

²⁹ Prim. S. Rutar, Sv. Križ vipavski, IMK, II. 1892, str. 147; na Križu so med 1508—1509 gospodarili Benečani, po Rutarju se grad prvič omeni šele 1535. leta, vendar je tudi po Rutarju cesar Maksimiljan zastavil Vidu Thurnu (della Torre) že 1504 leta graščino Sv. Križ.

³⁰ Brdo pri Kranju, Fužine pri Ljubljani, ki jih je dal postaviti Hans Khisl 1528. leta (MMK, VIII, 57 in 153).

³¹ Grad so pričeli zidati že v prvi polovici 16. stoletja, zadnja redakcija naj bi bila Andrea del Lalia; na vhodnem portalu je letnica 1548.

³² Trdnjavijski koncept severniškega gradu je gotovo nastal pred letom 1593, ko ga je pridobila rodbina Mosconov. Sicer ne gre za enoten koncept, marveč za prilagoditev starejšim stavbnim ostankom, predvsem prvotnemu stolpu, kar pa ni motilo, da ga ne bi organsko vključili v sistem pravokotnega tlorisa s štirim ogelnimi stolpi.

³³ Portal je renesančen, na prekladi letnica 1550.

³⁴ Današnja arhitektura je šele iz druge polovice 18. stoletja. Vischer pa nam je v svoji topografiji ohranil podobo gradu pred barokizacijo: osnova je četverokotnik z ogelnimi, oglatimi, nizkimi stolpi — stavbna gmota je nizka, renesančna.

³⁵ Caprin, L'Istra nobilissima, tudi načrti, sicer pa je podoba gradu ohranjena na starih upodobitvah.

³⁶ V bistvu gre za trikotno tlorisno osnovo, kar je tudi neredko renesančni princip. Tak primer imamo v mlajši redakciji še v Mokricah (letnica 1561 na glavnem portalu), sicer pa Sisek na Hrvaškem.

³⁷ Risba G. Meriana iz leta 1663 nam kaže obe rondeli nepokriti, končno pa vzemimo še okroglo bastijo na Prulah v Ljubljani (po Valvasorjevi upodobitvi); tudi ta je nepokrita.

³⁸ Senj pred prezidavo, utrdbe v Dubrovniku.

³⁹ Pendinnis Castle, St. Mawes Castle.

⁴⁰ Dvojni grb z letnico 1553, ki so ga že pred drugo vojno izluščili iz razvaline žužemberskega gradu in ga pripeljali v Sotesko in po osvoboditvi v novo-meški muzej, bi se lahko nanašal na končanje del.

⁴¹ Tak kamen še lomijo pod Repentabrom, ni pa izključeno, da ga niso lomili tudi v dolenskih kraških jamah, vendar je doslej uporaba takega kamna ugotovljena samo dvakrat: 1543. leta v Rihemberku in približno v istem času v Žužemberku.

⁴² Napisna plošča na zunanjščini datira prezidavo gradu v leto 1584, kar bi v resnici pomenilo retardacijo, kolikor ne gre v tem letu le za dopolnitev že obstoječih utrdbenih naprav.

⁴³ Ohranjena letnica 1533, ki je vzdana na dvorišču, naj bi pomenila renesančno prezidavo gradu. Rombična oblika stolpov bi bila ena najbolj zgodnjih pri nas. Na Brdu pri Lukovici, ki so ga pričeli zidati 1552. leta, tudi nastopajo stolpi take oblike.

⁴⁴ 1580. leta je bil grad na novo utrjen — dodali so mu obzidje z dvema flankirnima oglatima stolpoma, popolnoma v renesančnem duhu, vendar pod streho že poteka dekorativni konzolni venec.

⁴⁵ Na vhodnem stolpu, sestavnem delu rihemberških grajskih utrdb, je bil vzdan grb z letnico 1537, danes je ohranjen le še kamen z Lantierijevim še enostavnim grbom.

⁴⁶ Če se pri dataciji opremo še na renesančni portal, bi postanek rondele postavili v čas okoli sredine 16. stoletja — nastopa že značilni izstopajoči konzolni venec.

⁴⁷ Zidana je rombično, očitno tudi ta prvotno ni bila pokrita.

⁴⁸ Kapitan senjskih in žumberških uskokov in poznejši general granice Ivan Lenkovič je leta 1550 v pismu prosil cesarja Ferdinanda, da mu na strmi skali, »kjer je na Kolpi brodišče in turški prehod«, dovoli sezidati stolp in trdnjavo, ker je ne bi postavil samo za svojo varnost, ampak bi bila tudi zadnja straža in obramba vse Metliške marke; 1557 leta je bil »stolp« že drugič razširjen. Primerjaj dr. N. Zupanič, 400 let gradu in trdnjave Pobrežje ob Kolpi, Dolenjski list 1958, štev. 22.

⁴⁹ Vzhodni del Štajerske, odprt proti Dravi, je bil vedno izpostavljen; zakasnel primer je utrditev gradu Negove iz 17. stoletja v času, ko na Kranjskem utrjevanje ni več aktualno.

⁵⁰ Poleg načrta je priložena tudi obrazložitev, ki bi bila po teoretski plati vredna posebnega študija kot celotno Pieronijevo delo.

ZUSAMMENFASSUNG

BEFESTIGUNGSARCHITEKTUR DES 16. JAHRHUNDERTS IN SLOWENIEN

In seiner Studie beschränkt sich der Autor auf den Ausgangspunkt, die Entwicklung des Grundrisses sowie der einzelnen Bauformen der Befestigungsarchitektur, besonders in den Schlössern des 16. Jahrhunderts. Am Beginn versucht er, obwohl er an den Schlössern ununterbrochene Entwicklung von der Romanik bis zur Renaissance konstatiert, das Schloss als stilistisch einheitliche Erscheinung in der romanischen, gotischen und Renaissanceperiode zu definieren. Das mittelalterliche Schloss ist zugleich Wohnung und Festung, im 16. Jahrhundert aber beginnt auch bei uns die Differenzierung der einzelnen Bauteile nach ihrem Zweck. Auf der einen Seite entwickelt sich der Hof, auf der anderen die selbständige Festung, was aber im 16. Jahrhundert noch nicht vollständig durchgeführt wird; die Kontinuität der Entwicklung, welche die Entwicklung der Wohnteile des Schlosses vorzieht, unterbricht die Zäsur, welche die Zeit der Türkeneinfälle bedeutet. Diese bringen wieder vor allem die Befestigungselemente der Schlossarchitektur zur Geltung.

Die äusseren Anregungen einer neuen Architektur müssen wir im grossen Erdbeben von 1511, das eine Reihe von Schlössern zerstörte, im Bauernaufstand von 1515, der neue Befestigungseingriffe an der Schlossarchitektur verlangte, vor allem aber in der ständigen, ununterbrochenen Türkengefahr vom Anfang des 15. Jahrhunderts an, die gegen Ende des 15. Jahrhunderts und gerade am Beginn des 16. Jahrhunderts auflebt, suchen.

So wie anderswo in Europa, haben wir auch in Slowenien keinen Beweis, dass die theoretischen Traktate der italienischen Architekten irgendwelchen Einfluss auf die Formung der Renaissancearchitektur gehabt hätten, sie wurde zu uns gebracht vor allem von den italienischen Architekten und den Kriegsin-

genieuren, die damals wirklich allen Befestigungsaufgaben bis zu Böhmen, der Slowakei und Ungarn gewachsen waren. Trotz verhältnismässig zahlreichen Erscheinungen der Renaissancebefestigungsarchitektur wurde die einheimische, mittelalterliche Tradition nicht unterbrochen. In den Schlössern, den Städten und besonders in der Architektur der befestigten Lager (»Tabor«) kommen noch immer die alten Befestigungsformen zur Geltung, oder sie vermischen sich mit den neuen Renaissanceelementen, wie das der Umbau von Otočec an der Krka in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts, die Architektur von Žužemberk (um 1535), die Befestigung von Rihemberk (1537) und die Anlage von Pobrežje (nach 1555) beweisen.

Schon vor der Mitte des 16. Jahrhunderts entstehen auch bei uns einzelne Beispiele schon vollkommener Renaissancearchitektur: bei ihr ist der Grundriss regelmässig ein Viereck, das sich manchmal nach dem Terrain richtet. In jeder Ecke ist ein Turm, runder, rechteckiger oder rhombischer Form. Vor 1535 entstand das Schloss in Vipavski križ, und ebenso stand das Schloss von Brežice schon vor der Mitte des 16. Jahrhunderts. In beiden Fällen haben wir rechteckigen Grundriss mit runden Türmen an den Ecken. Eine ähnliche Anlage kennen wir schon vor 1593 im Schosse Sevnica, wo konsequent Renaissanceformen auftreten, während in Olimje und im Šrajberski turn bei Leskovec neue und alte Formen gemischt sind. Der viereckige Grundriss mit runden Türmen ist im allgemeinen steirische Variante, die in Krain nur selten auftritt (Leskovec), der Einfluss der sogenannten steirischen Variante ist aber unverkennbar in Mokrice, wo aber der Grundriss des Schlosses dreieckig ist. Im »krainischen« Teil von Slovenien ist häufiger der Grundriss mit viereckigen Türmen, die entweder rechteckig (Krumperk, Fužine) oder rhombisch (Brdo pri Lukovici) sind; die Anlage des Schlosses von Betnava, wie sie uns Vischer Kupferstich vor der Barockisierung zeigt, gehörte auch zu diesem Typus.

Noch zahlreicher sind aber die Beispiele adaptierter Schlösser, wo nur teilweise Befestigungsformen der Renaissance verwendet werden. Eine der ältesten und zugleich bedeutendsten dieser Adaptierungen ist der Umbau des Schlosses Turjak um 1520. Der Grundriss richtet sich noch nach mittelalterlicher Weise nach dem Terrain, strebt aber schon nach regelmässiger Form, das Schloss berücksichtigt nämlich ältere Schlossbestandteile. Die gegen die Ortschaft gerichtete Ecke schützt eine starke Bastei. Ursprünglich hatten sie das Schloss sicher ohne Dach entworfen, wie das seine Abbildung auf der grossen Wappenplatte bezeugt. Später aber passten sie es unseren Klimaverhältnissen an: die Bastei und beide Türme wurden überdacht. Auch die Schlossarchitektur in Zumberk (um 1535) und in Lemberg (die Inschrifttafel datiert die Renaissanceumgestaltung erst ins Jahr 1584) richtet sich auf mittelalterliche Art nach den Formen des Terrains, so dass beide Schlossarchitekturen mehr mittelalterlich als Renaissance sind.

Neben solchen Beispielen, die wesentlich schon vollkommen neue Anlagen sind, haben wir aber auch eine Reihe kleinerer Umbauten oder Ergänzungen mit neuen Befestigungselementen der Renaissancearchitektur. Am häufigsten tritt nur eine teilweise Addition des reduzierten Viereckes auf, gewöhnlich einer Seite mit zwei runden Türmen. In solchen Fällen erhält das Schloss eine Ergänzung durch geradlinige Befestigungsmauer und zwei Türme (Gracarjev turn, Luknja, Bizeljško, Podčetrtek usw.). — Häufiger sind aber die Beispiele, dass man die alte Befestigungsmauer mit einem oder mehreren Türmen ergänzt (Bled, Ortnek, Hmeljnik), oder neben den alten Kern einen Renaissancekern stellt (Kamen), oder das Schloss mit einer exponierten Bastei ergänzt (Velenje).

Neben den einheitlichen Anlagen und neben den Umbauten aber tritt, besonders auf dem Gebiete von Weisskrain, noch ein besonderer Schlosstypus auf, der im Wesen ein befestigtes Militärlager vorstellt: die Festungsmauer umgürtet einen grösseren Grundkomplex, der sich auf den schon als Festung gebauten Schlosskern stützt (Pobrežje, Kostel, Poljane). Die angeführten Schlösser liegen an den hauptsächlichlichen Türkeneinfallswegen. Sie gehören schon zu der besonders befestigten Zone, an der die Militärgrenze organisiert wird, die auch die Türkenabwehr übernimmt. Damit aber wird die Rolle unserer Schlösser als Befestigungen verringert. Obwohl man noch einzelne Projekte für die

Befestigung von Schlössern und Städten (Stier, Pieroni) vorbereitet, werden solche Projekte für die neuerliche Befestigung eines Schlosses und für selbständige Festungen (Kostanjevica, Kobarid) nicht mehr realisiert. Aus der Befestigungsarchitektur der Renaissance auf viereckigem Grundriss mit Ecktürmen entwickelt sich der vor allem zur Wohnung und Repräsentanz bestimmte Hof in der Ebene. Der Hof dieses Typus erfährt später nur unwesentliche Veränderungen: die Türme werden zu nur dekorativen Elementen reduziert. Dieser Typus der Schlossarchitektur in der schon ausgebildeten Form des Hofes erhält sich durch das ganze 17. Jahrhundert und ist in dieser Zeit der führende Typus unserer Schlossarchitektur, andererseits aber erscheinen sporadisch noch immer wieder Befestigungselemente der Renaissance in der Schlossarchitektur, die immer mehr Dekoration als tatsächliche Notwendigkeit werden. In der Hauptsache ist aber die Differenzierung zwischen Wohnungs- und Befestigungsteilen der Schlossarchitektur schon vollkommen durchgeführt, was in grossem Ausmasse gerade das Verdienst der militärisch organisierten Militärgrenze ist.